

**AVROPADA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN
MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞININ
TƏŞƏKKÜLÜNƏ TƏSİRİ VƏ TƏDQIQININ ƏHƏMİYYƏTİ****A.İ.ƏSƏDOVA**

Ədəbi təsirlər və əlaqələr – dünya ədəbi bədii prosesinin dinamik təkamülünün ən başlıca qanunauyğunluqlarındandır və yekdilliklə qəbul edilmiş fikirdir. Bir ədəbiyyatın digərinə qarşılıqlı təsiri və bəhrələnməsi başlıca faktor kimi çıxış edir.

Doğrudur, burada təsir obyektini olan və təsir mənbəyi kimi mövcud olan ədəbi proseslər fərqləndirilir, vasitəçi-körpü rolunu oynayan amillər diqqətə çəkilirsə də, bizim fikrimizcə, ədəbi-nəzəri prosesin tərəqqisi baxımından hər üç mövqedə yerləşən ədəbiyyatlar xoş məramla – bütövlükdə dünya ədəbi-mədəni sərvətlərinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Öz dövrünün tələblərinə həssas münasibət və reaksiya bildirən ədəbiyyat diqqəti cəlb edir, bədii-nəzəri fikrin hər hansı aktual istiqamətə yönəlməsini şərtləndirir. Məsələn, orta əsrlərin Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatının, İtaliya İntibah dövrünün (XV-XVI əsr), Fransa klassisizminin (XVII əsr), ingilis və fransız məarifçiliyinin (XVIII əsr), yaxud da uzunmüddətli Şərq (ərəb) ədəbiyyatının bütün dünya, o cümlədən də türkdilli xalqların ədəbiyyatına təsirini xatırlamaq olar.

Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının XX əsrdə qarşılıqlı əlaqəsi problemlərinin ilk sistemli tədqiqinə nail olan görkəmli alim A.İmanquliyeva yazırdı: «Şərqdə orta əsr mədəniyyətinin çiçəklənməsi Qərbdən tez baş vermişdi. Şərq ədəbiyyatı humanist fikirləri daha tez qəbul etmiş və Qərb üçün yalnız İntibah dövründə mümkün olan problemlərin həllinə artıq çoxdan yaxınlaşmışdı. Bütün tarixi dövrlərdə Qərbin görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri özləri üçün Şərqin ideya-estetik dəyərlərini kəşf etmiş və onu Qərbin qabaqcıl mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə birləşdirmişlər. XX əsrin əvvəllərindən ədəbi mədəni əlaqələr xüsusilə intensiv inkişaf etmişdir. Ayrı-ayrı millətlərin mənəvi fəaliyyətinin bəhrələri ümumiliyin sərvətinə çevrilir, ədəbi məkanları dünyadan ayıran maneələr tamamilə yox edilirdi (8, s.49-50).

Şərqin və Qərbin ədəbi-bədii fikir sistemlərinin qarşılıqlı dinamikasından bəhs edilərkən, əlbəttə, Azərbaycan ədəbi dühalarının ümumşərq kontekstində bəşəri dəyərlərin zənginləşməsinə göstərdiyi töhfələr də yada salınmalıdır (Bax: 2; 5).

Şərqi Qərb bədii-estetik fikrinə təsiri, Şərqi mədəniyyəti sayəsində həm bütün qədim ədəbiyyat, fəlsəfə və incəsənət nümunələrinin, həm də Şərqi mədəniyyətinin incilərinin İngiltərə, Fransa, İtaliya, Almaniya və s. ölkələrə müsəlman İspaniyası vasitəsi ilə təsiri, ötürülməsi, Şərqi poeziya və nəsr mövzularının «qloballaşaraq» Nizaminin əsərləri vasitəsi ilə Şiller Karl Kotsi kimi sənətkarların yaradıcılığına təsiri, Hafiz, Sədi və s. kimi şairlərin Hötenin poetik dünyasını zənginləşdirməsi faktları, Dantenin öz «İlahi komediyası»nda məşhur sufi alim İbn əl-Ərəbi yaradıcılığından bəhrələnməsi və s. kimi misalların siyahısını hədsiz genişləndirmək də olar.

Hələ XI əsrdə «şəri tənqid etmək onu yazmaqdan çətindir» deyən, bununla da ədəbi-tənqidin böyük məsuliyyət daşdığını göstərən klassik Azərbaycan filoloqu Xətib Təbrizinin «Siqt əz-zəndin şərhi», «Əbu Təmmamın divanının şərhi», «Nəmasənin şərhi» və s. tədqiqatlarında bədii mətnin ən çox şərhi, açıqlanması, nəzəri-üslubi təhlili verilsə də, filoloqun təhlil metoduna tənqidi mühakimə prinsipi heç də yad deyildi...

...Füzulinin böyük «Saqınaməsi» şairin ədəbi düşüncələrinin misilsiz təzahürü idi. Akademik Məmməd Arifin yazdığı kimi, «Nizaminin ədəbi tənqidi həsr edilmiş xüsusi bir əsəri yoxdur, lakin onun «Xəmsə»sində elə dərin mənalı, incə ədəbi-tənqid var ki, onların estetik nəzəri təfəkkürün məhsulu olduğuna şübhə edilə bilməz» (18, s.119-120).

XIX əsrdən etibarən dünya ədəbiyyatına Avropa ədəbiyyatşünaslığının ərəşəyə gətirdiyi fəlsəfi-estetik metod, istiqamət, cərəyan və bu məktəblərin təsiri də ümumbəşəri ədəbi-bədii prosesə xas olan belə qanunauyğun proses olmuşdur.

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikir tarixinin xronoloji əhatə və miqyasının XII əsrdən başlaması kimi fikirlərin yanlış olması, Azərbaycanda ədəbi-tənqidi, estetik fikir tarixinin hələlik VII əsrdən də əvvəllərə çəkilməsi barədə dəlillər mövcuddur (3, s.248; 23).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və tənqidi öz inkişafında müxtəlif mərhələlər keçmişdir. Hər mərhələnin də özünəməxsus çətinlikləri olmuşdur.

Avropada təşəkkül tapması və geniş yayılması vurğulanan istiqamətlərin Azərbaycan ədəbiyyatına, ədəbi-nəzəri fikrinə təsirini zaman faktorundan başlamaq məqsədəuyğundur. «Azərbaycan romantizmi Avropadan bütöv yüz il kiçikdir. Azərbaycanda romantizmin yaranması XX əsrin əvvəlinə təsadüf edir ki, bu da tarixi şərait və amillərin özünəməxsusluğu ilə şərtlənmişdi. Avropa romantizminin görkəmli tədqiqatçısı Georq Brandesin yazdığı kimi «romantik nəzərində bizə demir ki, hökmən Almaniyayı, yaxud da İngiltərəni təqlid etmək lazımdır; əksinə göstərir ki, hər bir xalq özünün şəxsi xarakterini təşkil edən özəl ədəbiyyata malik olmalıdır. Azərbaycan xalqı «xüsusi özəl ədəbiyyatını» XX əsrin əvvəllərində yaratmışdır. Xronoloji planda Azərbaycan romantizmini dünyaya romantizminin sona çatması, sonluğu kimi hesab etmək olar».

Məhz bu cəhət Azərbaycan romantizminə diqqəti artırır. Əgər Avropada romantizm Fransa inqilabından ilhamlanmışdısa, Azərbaycan üçün bu inqilab artıq tarixə çevrilmişdi. Azərbaycanda romantizm XX əsrin özü ilə gətirdiyi inqilablarla müşayiət olunmuşdur (1907, 1917). Bu da dünya romantizminin yeni tarixi şəraitdə davamı hesab edilə bilər.

«Azərbaycan ədəbi-bədii prosesində romantizm və realizmin bir-birini tarixi əvəzləməsi baxımından öz spesifikasına malikdir. Romantizmin vətəni olan Almaniyada bu cərəyan realizmdən əvvəl yaranmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında isə romantizm M.F.Axundovun maarifçi realizmindən sonra intişar etmişdir. Beləliklə də, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müxtəlif cərəyanların paralel mövcudluğu müşahidə edilir.

Mərhələli ardıcılıq baxımından ədəbiyyatın inkişafında klassisizm, maarifçilik, ənənəvi romantizm və realizm kimi dövrlər ayırd edilir. Bir çox tədqiqatlarda, bəhs edilən dövrün ictimai fikir və ideya baxımından əsas hadisəsi kimi marksizmin və inqilabi estetikanın, inqilabi-demokratik ədəbiyyatın təşəkkülü də ayrıca qeyd olunur.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafının yeni bir mərhələsinə qədəm qoyur. Burada ölkəmizin mövcud olduğu bölgənin siyasi, iqtisadi, tarixi, inzibati-ərazi mövqeyi və baş verən tarixin dramatik məqamlarının da çulğışdığı özünəməxsus xüsusiyyətlərin təsiri danılmazdır. Bu dövrün məlum olan obyektiv tarixi inkişafının bütün ziddiyyətlərinə, çətinliklərinə baxmayaraq, məhz bu zamandan etibarən Azərbaycanda dünya ədəbi prosesinin qərğ olduğu yeni axtarışların sorağı, əks-sədası başladı.

Dövri mətbuatın («Tiflis xəbərləri» - 1832-ci il) yaranması, maarifçilik ənənəsinin təşəkkülü, ədəbiyyatın mövzu və janr baxımından yeniləşməsi prosesi hərəkətə gəldi. Ədəbi istiqamətlərin özünəməxsus milli çalarlarını, milli tiplərini ifadə edən yeni bədii fenomenlər ortaya çıxdı.

Azərbaycanda erkən maarifçiliyin nümayəndələri: A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşanlı və başqaları ədəbiyyata yalnız yeni ideyalar deyil, həm də yeni ifadə üslublarını (realist məişət novellası, süjetli poema, komediya) gətirmiş, yeni ədəbi qəhrəmanlar silsiləsini təqdim etmişlər. Ədəbi prosesin çox yüksək tempə gedışı, bədii-ictimai fikirdə bir mərhələnin çox qısa zamanda – sona qədər özünü bürüzə vermədən, imkanları tükənmədən – başqası ilə əvəzlənməsini şərtləndirirdi.

Avropanın yeni (realist) cərəyanları ilə birlikdə XIX əsrin əvvəllərində Şərqi klassik ədəbi ənənəsinin cizgiləri də Azərbaycan ədəbi məkanında mövcudluğunu saxlamaqda idi.

Bu aspektdə ən görkəmli ədəbi simalardan biri A.Bakıxanov idi. Avropa ölkələrində siyasi, mədəni, bədii mühitlə canlı ünsiyyət prosesində tanış olan sənətkarın özünün də həm şəxsiyyəti, həm də yaradıcılığı ilə Rusiyanın, Polşanın, Almaniyanın, Fransanın yazıçı, şair və səyyahları yaxından maraqlanmışlar. Özündən sonra çox

zəngin ədəbi-bədii, fəlsəfi-estetik irs qoymuş A.Bakıxanov mənəvi sərvətlərin ilkin mənbə və qaynaqlarının geniş təhlili əsasında ilk dəfə Azərbaycanda XII əsrdən XIX əsrədək ədəbi-ictimai fikir tarixinin bütöv portretini canlandırmağa cəhd etmişdir.

Erkən maarifçiliyin yuxarıda adı sadalanan ədəbi simaları ilə bərabər, Q.Zakir, B.Şakir, B.Nazim və başqalarının qoyduğu yeni ənənələr, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani və başqa görkəmli sənətkarların yaradıcılığı ilə davam etdirildi.

Azərbaycan türklərinin tamamlanmaqda olan ikinci minillikdə keçdiyi, elm, sənət, ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin yekun yüzillikləri olan bu iki əsr – XIX və XX yüzilliklər, doğrudan da, özünün təkrarsız fərdi özəlliyi ilə seçilir. Əvvəlki ədəbi yüzillər də özünün elmi, fəlsəfi və estetik dərkini bu son iki yüz ildə tapır. Məhz bu son iki yüz il milli bədii düşüncədə artıq arxada qalan ikinci min ildən qanunauyğun keçidi hazırlayır. Əgər ən qədim minillər türk bədii ənənələrinin doğulduğu və hərəkət etdiyi tarixdirsə, VII-XII yüzillər türk dili yazılı ənənəsinin ərəb-fars dilli, estetik-dini məkana sığıdığı illərdir. XIII-XVIII əsrlər Azərbaycanda milli ədəbiyyatın inkişaf tapdığı klassik inkişaf dövrüdür. XIX yüzillik isə artıq obrazlı təfəkkürünün istisnasız bütün tərkib hissələrində – mövzuda, ideyada, üslub və poetikada müəyyənləşdiyi və hərtərəfli gerçəkləşdiyi dövrüdür» (20, s. 249-250).

Azərbaycanda ədəbi-bədii prosesin XIX əsrin təkrarsız və dəyərli yer və əhəmiyyət alması bu əsrin fikir dühaları – M.F.Axundov, N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, H.Zərdabi, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınılı, M.Kazımbəy, M.Topçubaşov və digər görkəmli şəxsiyyətlərin adları ilə bağlıdır. «Təqvimlə ədəbi proses arasında tarixi baxımdan fərq mövcuddur: təqvimdə XIX əsr – 1901-ci ilə qədər, ədəbiyyat və sənətdə isə 1905-1907-ci illərə qədər davam edir. Hətta bütövlükdə Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, N.Vəzirov da sona qədər «XIX əsr təqvimi»nin hadisə və fiqurları olaraq qalır. Yaxud Cavid, Canılı mahiyyətə «cümhuriyyət ovqatlı», Cabbarlı və Hüseyn isə «keçid fiqurları»dır. Erkən S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm «yeni dövr»dür. Maraqlıdır, təkcə Şərq, Asiya, İslam və Türk çevrəsində yox, Qərb və Şərq, Avropa və Asiya (planet!) çevrəsində sosial-tarixi və ədəbi-estetik qanunauyğunluqlarla klassik Avropa, dünya bədii-fəlsəfi modeli arasında qaynaq, sintez işini Şərqdə ilk dəfə olaraq bu dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı icra etdi və elmi tarixə «yeni dövr ədəbiyyatı» adı ilə daxil oldu (10, s. 29, 31).

Azərbaycanda dünya ədəbi ənənəsinə maraq və meylin müşahidə olunması, ərəb-fars təsiri altında nüfuzunun ənənə xətlə gətməsi hələ XVIII əsrin sonundan müşahidə olunurdu. Lakin bunları real gerçəkliyə çevirən tarixi-siyasi, ideoloji, iqtisadi, mədəni mühit və amillər hələ mövcud deyildi. Azərbaycanda, ilk maarifçi təbəqənin – ziyalılar sinfinin formalaşması, Azərbaycan poeziya nümunələrinin rus və Avropa dillərinə tərcümə olunması ilə milli mədəni tərəqqinin başlanğıcı sezilirdi. Azərbaycan folklor klassikasının Avropa dillərinə tərcümə olunması və azərbaycanlı ziyalı

və alimlərin şərqşünaslıq elmi sahəsində xüsusi yer və əhəmiyyət qazanması (M.Kazımbəy, A.Bakıxanov, M.C.Topçubaşov, İ.Qutqaşınlı və s.) Avropa-Qərb bədii-ədəbi proseslərinin qarşılıqlı təsir çərçivəsində keçirdi.

A.Bakıxanovun «Firəng məclisi» (1834), İ.Qutqaşınlının fransızca çapdan çıxan məlum əsəri, M.Ş.Vazehin almaniyalı şagirdi, Tiflisdə fransız dilindən dərs deyən F.Bodenştedin «Şərqdə 1001 gün» əsəri (1850, 2 cildə), Xurşudbanu Natəvanla Aleksandr Dümanın (1858, Bakı) tanışlığı və s. bu kimi ədəbi hadisələr XIX əsr ədəbi fikir tarixinin görkəmli tədqiqatçıları akademik F.Qasımzadə, M.Arif, Y.Qarayev və başqa dəyərli alimlər tərəfindən əhatəli şəkildə təhlil edilmişdir. XIX əsr ədəbiyyat və nəzəri tənqid tarixini yaratma sahəsində Feyzulla Qasımzadənin xidmətləri əvəzsizdir. Akademik yazırdı: «Ədəbiyyat bu dövrdə əvvəlki əsrlərin feodalizmə xas olan ağır ətalətindən çıxaraq sürətli inkişaf yoluna düşürdü: tematika genişlənir, məzmun qabaqcıl ideyalarla dolğunlaşdı. Müasir məzmunlu yeni ədəbi ifadə və metodlar yaranırdı. Poeziya bu dövrdə mücərrəd romantizmdən tənqidi realizmə, dini mərsiyəçilikdən realist janrlara doğru inkişaf edir, tənqidi realizm əsas yaradıcılıq metodu olurdu».

F.Qasımzadə XIX əsrdə yaranan ədəbiyyatın keyfiyyətə, metod, ideya və məzmun qanunauyğunluqlarına görə tamamilə yeni simalı olması fikrinə diqqəti cəlb etmiş olurdu. (14, s. 8-9).

Azərbaycanda ədəbi-nəzəri tərəqqinin M.F.Axundovun simasında kəsb etdiyi keyfiyyət və uğurlar, demək olar ki, bütün ədəbiyyatşünas alimlərin təhlil və maraq predmeti olmuşdur. Ən müxtəlif istiqamət və miqyaslarda aparılan tədqiqatların F.Köçərlidən başlamış, H.Hüseynov, M.Arif, C.Cabbarlı, M.Rəfili, Ə.Süleymanov, eləcə də F.Qasımzadənin monoqrafik tədqiqatı ilə də bitib-tükənməyəcəyini söyləyə bilərik. M.F.Axundovun fəlsəfi-estetik, metodoloji baxımdan islahatçılıq fəaliyyəti, onun fundamental müddəalarla zəngin ədəbiyyatşünaslığın prinsiplial məsələlərinə münasibətini əks etdirən tənqidi üsul müxtəlifliyindən xəbər verən «Açıq məktub», «Təmsilat», Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında», «Kritika», «Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika» «Tənqid risaləsi», «Kəmalüddövlə məktubları» və s. kimi konseptual təhlili əks etdirən yazılarında xüsusilə aydın görünür, Avropa ədəbiyyatşünaslığına mövqeyi bildirilir.

M.F.Axundzadənin timsalında dünya miqyasında bədii-estetik tərəqqinin Şərq və Qərb qanunauyğunluqları bir-biri ilə kəsişir, qovuşur. (10, s.166).

XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin «avropalaşmaq» istəyi bir qədər sonra bütövlük təşkil etdi, «türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq» kimi səsləndi. Maarifçi ədəbiyyatşünaslıq, tənqidi-realist metoda üstünlük verirdi və həmçinin maarifçi romantizm də inkişafda idi. XIX əsr maarifçi-realist ədəbiyyatşünaslığın keçid xarakteri X.Məmmədovun «XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı» (Bakı, 1978) əsərində hərtərəfli təhlil

edilmişdir.

«Türkiyədə Əbdülhamid müqəddəs axını –türkcülük cərəyanını dayandıрмаğa çalışarkən Rusiyada iki böyük türkçü yetişirdi. Bunlardan birincisi Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, azəri türkcəsində yazdığı orijinal komediyalar bütün Avropa dillərinə çevrilmişdir. İkincisi isə Kırmda «Tərcuman» qəzetini çıxaran Qasıralı İsmayıldır».

Məlumdur ki, ədəbi-bədii metod müxtəlif bədii formalarda təcəssümünü tapan və reallaşan prinsiplər sistemi kimi yaranır və mövcud olur. Belə formalar çoxdur. Onların biri də M.F.Axundovun müraciət etdiyi komediya janrıdır. Komediyanın ideya-bədii çoxçalarlığı burada tətbiq edilən metodun açıq, əhatəli fəlsəfi-estetik platforması ilə şərtlənmişdir.

Maarifçi-realist estetikanın ən səciyyəvi atributları – humanizm, gerçəkliyə qarşı etiraz, xalqın maariflənməsi məramı, öz haqqı və hüququ uğrunda çalışması, «bilik və elm silahı» ilə cəmiyyəti dəyişdirmək, dinin mütləq diktəsindən azad olmaq, zorakılığa və köləliyə nifrət ideyalarının mənimsənilməsi və s. M.F.Axundovun nəsr dramaturgiyası və publisistikasında əks olunmuşdur.

«Əvvəl M.F.Axundovun, ondan sonra N.Vəzirovun, H.Zərda binin, Ə.Haqverdiyevin, N.Nərimanovun səyləri nəticəsində ədəbiyyat öz pafosunu dəyişir. M.F.Axundovla başlayan bədii yaddaş, sənətdə xalq taleyinə, ümummilli problemlərə diqqət XX əsrin əvvəllərindən tənqidi realizm gücləndikcə ədəbi bir manifestə çevrilir» (13, s.18).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki-tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu dövr həm ədəbi-bədii prosesin inkişafını yekunlaşdırma, həm də XX əsr ədəbiyyatının təşəkkül yollarını müəyyənləşdirmə baxımından maraqlı bir dövr idi. «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılığın digər məsələləri ilə yanaşı, bədii metod da ən mühüm problem kimi qarşıda dayanırdı. Çünki ədəbi tənqid və nəzəriyyə yeni gerçəkliyi əks etdirərkən, ədəbiyyatda yeni ideya-bədii keyfiyyətlər əmələ gəldiyini, həmin keyfiyyətlər isə bütövlükdə ədəbiyyatda, onun ideyasında, mövzusunda qəhrəmanlıq konsepsiyasında, obrazlılıq sistemində ümumi estetik cəhətlərin təşəkkül etdiyini görürdü. Artıq 20-ci illərin ortalarından etibarən «yaradıcılıq metodu» kateqoriyası Azərbaycan tənqidində möhkəm yer tutmağa başlayır və tamamilə qərarlaşır.

Ə.Nazim, M.Quliyev, H.Zeynallı, M.Hüseyn və bu kimi tənqidçilər müasir ədəbiyyatın spesifikasiyası, sosial-ictimai funksiyası haqqında materialist təlimin işığında bu metodu aydınlaşdırmağa çalışırdılar» (15, s.143).

Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərinin ədəbi metodların (geniş mənada qruplaşdırılarsa) romantizm və realizm cərəyanlarının ən müxtəlif aspektlərinin təhlil olunması, Azərbaycanda bu və ya digər metodu təmsil edən sənətkarların ideya-

yaradıcılıq xüsusiyyətləri, qarşılıqlı əlaqələri, fərqli cəhətləri, onların Şərq, Qərb və rus ədəbi cərəyanları ilə münasibətlərinin, realizm və romantizmin qarşılıqlı keçid proseslərinin qanunauyğunluqları, dil və üslub özünəməxsusluğu və s. bu kimi məsələlərin tədqiqi sahəsində xidmətləri böyükdür. Məsələn, Əli Sultanlı, Məmməd Cəfər, Mir Cəlal, Məmməd Arif, K.Talıbzadə, M.Rəfili və digər məşhur ədəbiyyatşünas alimlər nəslinin yetişməsində əsrin əvvəlindən mövcud olan ədəbi tənqid məktəbinin ənənələrinin də böyük rolu olmuşdur. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına dair yekun fikir bildirərkən Məmməd Arifin bir müddəası yada düşür. O, doktorluq işinin «Cabbarlı drammatizminin bəzi xüsusiyyətləri» adlanan bəhsində yazır: «Ümumiyyətlə, Şərq üçün və müəyyən dərəcədə XIX əsr Azərbaycanı üçün səciyyəvi olan «hamletizm» xüsusiyyəti, N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadə və N.Nərimanovun «Bəxtsiz cavan surətləri» o dövrün ədəbiyyatının bağlı olduğu məfkurəvi mühiti başa düşməyə çox kömək edir» (11, s.503-505).

Bunu doğuran səbəblər isə, yəqin ki, görkəmli ədəbiyyatşünas Y.Qarayevin bu qənaətində yığcam əksini tapa bilmişdir: «İdealı, gözəlliyi kim məhv edir?» sualının cavabını tapmayanda bütövlükdə romantizm özü Hamletin vəziyyətinə düşürdü» (9).

Əsər hansı bədii metod və fəlsəfi-estetik istiqamətin qarşılıqlı inkişaf və bəhrələnmə prosesində, yaşanılan dövrün kəskin aktual problemləri baxımından gərəкли, dəyərli, «yerinə düşmüş» hesab olunaraq tətbiq olunursa da, müəyyən şərti qəbul edilmiş bədii üsul, fənd və formalarda təqdim olunur. Müəllif-sənətkarlar öz keçmişlərinə xas olan tarixi ənənə və qanunauyğunluqları klassik Şərqlin təhkiyə və süjet formalarının modernləşdirilməsi vasitəsi ilə bu metodlardan istifadə edirlər.

Bu baxımdan metod kontekstində ənənə və novatorluğun münasibəti problemini araşdırırıqsa, belə bir fikri unutmamaq olmaz ki, əgər «doğma», milli zəmin, mühit və ab-hava yoxdursa, kənar istiqamət və cərəyanlar heç bir vəchlə üzvi-uyarlı şəkildə qəbul edilə bilməz. Yeni ədəbi istiqamətin milli bədii təcrübə ilə ədəbiyyatın inkişafının «özəl» daxili inkişaf məntiqindən irəli gələn təmas nöqtələri aşkar olunmazsa, heç bir xarici ədəbi təsir yeniliyin intişar tapmasına rəvac verə bilməz. «Ədəbi-bədii proseslərin təməl və kökündə ilk amil hər bir xalqın həyatı və varlığıdır. Eyni mövzu və metodların yayılması bir xalqın ədəbiyyatının digərinə sadəcə təsiri və «təkrarının» nəticəsi deyil, hər şeydən əvvəl sənətkar tərəfindən gerçəklik, ədəbiyyat və cəmiyyət problemlərinin özünəməxsus şəkildə bədii düşüncə süzgecindən keçirilməsinin nəticəsidir» (22, s. 176).

«XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda yeni ziyalı tipi formalaşdı; ənənəvi təhsil alan bəzi azərilər onu Zaqafqaziya, Rusiya və hətta Avropanın bəzi şəhərlərində tamamlayırdılar. Məsələn, Əhməd bəy Ağayev 1888-1894-cü illərdə Fransada təhsil almışdır... Bu dövrün əsas intellektual simaları arasında Mirzə Fətəli Axund-

zadəni xüsusi vurğulamaq lazımdır. Axundzadə ona «Azərbaycan Molyeri» ləqəbinin verilməsinə səbəb olan azəri türkcəsi ilə yazdığı komediyaları və teatr pyesləri ilə çox məşhurdur (6). Bu sətirlərin müəllifi fransız alimi, Parisin Şərq Dilləri və Mədəniyyəti İnstitutunda çalışan, eyni zamanda «Turcica» jurnalının redaksiya heyətinin üzvü olan Fransua Jorjandır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında qəbul edilmiş fikrə görə, Şərqdə orta əsrlərin ədəbiyyatı ilə yeni dövr ədəbiyyatı arasında aralıq halqa rolunu maarifçi realizm metodu oynamışdır.

Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına yüzillər boyu sufizm, hürufizm və başqa orta əsr fəlsəfi təlimlərinin təsiri altında inkişaf etmək kimi meyl məxsus idi. XIX əsrin ortalarından etibarən bu ədəbiyyat, maarifçiliyin – yeni dövrün bitkin ideologiyası kimi formalaşmış, bu ideya fəlsəfi təlimin güclü təsirinə məruz qalmışdır.

Maarifçilik Azərbaycan bədii fikir tarixində müasirliyin estetik mədəniyyətinin, onun ən mütərəqqi və perspektivli ideya-fəlsəfi və struktur üslub meyillərinin mənimsənilməsi yolunda ən fəal və intensiv mərhələlərdən olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, yeni metodun – tənqidi realizmin ideya-bədii baxımdan qələbə çalması üçün tarixi-ədəbi zəmin və mühiti məhz maarifçi realizm yaradır. «M.F.Axundov bütün Qərbdə maarifçi realizmin bayraqdarı və banisi kimi ucalır. Avropada maarifçi realizm klassisizmin normativ çərçivələrini dəf etdiyi kimi, Azərbaycanda da M.F.Axundovun bədii realizmi və realizm nəzəriyyəsi orta əsrlər ənənəsinə xas olan donuqluq, üslub, janr və bədii fəndlər sahəsində bərqərar olan doqmatizm əsarətində olan poetika və estetikanın azad olmasına hazırlıq idi» (23, s.229-230). Bu dövrün ədəbiyyatında maarifçilik «islam maarifçiliyi», ərəb modernizmi yolu ilə deyil, Volter ateizmi yolu ilə inkişaf edirdi» (23, s.229-230).

Yeni dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının ümummilləşməsi və realizm səviyyəsində dünya ədəbi prosesinə qoşulması C.Məmmədquluzadənin, S.Axundovun, N.Vəzirovun, N.Nərimanovun və başqalarının əsərləri ilə təmin olunur. Maarifçi realizm Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin ən böyük dövrüdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın təcrübəsi qeyd-şərtsiz qəbul olunmurdu. Avropa təcrübəsinə tənqidi münasibətin çalarları hələ M.F.Axundovda müşahidə olunurdusa da, hər halda bu dövrdə Avropa «hətta öz çatışmayan cəhətləri ilə belə» (Y.Qarayev) sosial-tarixi inkişafında feodal-patriarxal cəmiyyətlər üçün nümunə idi.

XX əsrin ilk illəri Azərbaycanda ədəbi prosesin inkişafının xüsusi zənginliyi, intensivliyi və eyni zamanda çoxçalarlı ziddiyyətlərlə dolu mürəkkəbliyi ilə səciyyələnir. Əsrin 10-cu illərində Azərbaycanda tənqidçi kimi Seyid Hüseyn (Kazımoğlu) böyük nüfuza malik idi. «Dövrünün yazıcıları onu müqtədir tənqidçi adlandırırdı, ədəbi mülahizələrini yüksək qiymətləndirirdilər. Həmin illərdə qızğın dramaturji fəaliyyətə başlayan gənc C.Cabbarlı da arzu etmişdi ki, yazdığı «Ədirnə fəthi» pyesi haqqında Seyid Hüseyn mətbuatda fikir söyləsin. Tənqidçi öz cavan müasirinin arzusuna

əməl etmişdi. N.Nərimanov isə öz tənqidçisi F.Köçərliyə təşəkkürünü belə bildirmişdi: «Məşhur mühərrir, rəfiqimiz F.Köçərli «Nadənlik»ı rus dilində tənqid etdi, yaramaz bir şey hesab edib yazısını lazımınca çubuqladı» (16, s.27-28).

Seyid Hüseyn həmçinin Hadi, Hamid, Hüqo kimi romantik sənətkarlar haqqında münasibətini bildirmiş, «Can yangısı» (1913-cü il), «Məhəmməd Hadi» (1923) və s. yazılarını onlara həsr etmişdir (17). Romantizm məsələlərinə dair fikrini Abdulla Şaiq də bildirirdi. O, romantizmi «xəyyaliyyun» termini ilə adlandırır (1).

XX əsrin əvvəllərindəki konkret ədəbi-millî mühitdə realizm və romantizm bu və ya digər dərəcədə «bir nəfəs alırdı» (Y.Qarayev). Romantizmin nəzəri əsaslarına dair mülahizələri irəli sürən, əsasən, romantik ədəbiyyatı təhlil və təbliğ edən «Füyuzat» ədəbi məktəbi və onun ədəbi-tarixi mövqeyi son illərdə daha obyektiv və ciddi araşdırmaların predmetinə çevrilmişdir. Bu, təbiidir. Çünki sovet dövrü ədəbiyyatında füyuzatçılar «xalqdan uzaq, mürtəce, klerikal, «sənət sənət üçündür» kimi estetizm meyli, subyektivizmi ifadə edən» bədnam istiqamət hesab edilmişdir. Bir şeyi də qeyd etmək maraqlı olar ki, füyuzatçıları ən çox öz fəlsəfi-estetik baxışlarında Qərbi və Avropanı təqlid etməkdə, «Şopenhauerdən tutmuş Maxa qədər mürtəce görüşlərin Şərqi idealist fəlsəfi və dininin ənənələri ilə qərribə bir şəkildə çulğışmış ədəbi məktəb hesab edirdilər. Onların qərbyönlü pozitivizm, aqnostizm, fideizm və s. kimi Avropa mənşəli nəzəriyyələrə istinad etməsini önə çəkirdilər.

Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən füyuzatçıların milli özünüdərk, vətəndaşlıq, milli müəyyənlik, ictimai-mədəni inkişafın ümumislam kontekstində, yəni mənəvi köklər və təməlləri də nəzərə alaraq, izləməsi və perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi, yeni mədəniyyət və ədəbiyyat axtarışlarının müəyyənləşdirilməsinə dair bədii, estetik-fəlsəfi mövqe və məramı, suveren elmi kontekstdə, ideoloji və siyasi diktə və çərçivələrdən azad şəkildə tədqiq edilir.

«Füyuzat» ədəbi məktəbinin fəaliyyəti çoxistiqamətli və çoxcəhətlili olmuşdur. Dünya və Qərb ədəbiyyatşünaslığının əsas metod və mövqelərindən xəbərdar olmaqla yanaşı, milli identikliyin əsas hesab edilməsi kimi orta, sintez məzmunlu görüşləri füyuzatçılara bu gün də göstərilən marağın əsas səbəblərindəndir.

«Füyuzat»çıların ətrafında birləşdikləri Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: «Avropanın mədəsində həzm olunmamaq üçün, onun «beynini» (mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini – **A.Ə.**) həzm etməliyik». Deyilən fikrin yaşadığımız reallığın tələbləri baxımından aktuallığını bu gün də saxlaması aydın sezilir. Azərbaycan mədəniyyəti hər zaman milli ənənələri qorumaqla yanaşı, həm də müxtəlif mərhələlərdə, xüsusilə də XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dünyaya inteqrasiya keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edirdi. Dövrün ictimai-siyasi təbəddülatları, inqilabi dəyişmələrlə paralel olaraq Azərbaycan mədəniyyətində də ciddi islahatlar aparılması zərurətini yaradırdı: epiqonçu düşüncə tərzini sıxışdırılır, zamanın mövzu,

ideya və qəhrəmanları ədəbiyyat və mədəniyyətin mahiyyətini müəyyənləşdirirdi. Başda Ə.Hüseynzadə olmaqla «Həyat» və «Füyuzat» ətrafında toplaşanlar yeni ədəbi axtarışlarla dövrün ictimai-siyasi islahatlarına ciddi təsir göstərir, sənətin bədii düşüncə normalarına – prinsiplərinə arxalanaraq Azərbaycanın istiqlal hərəkatının önündə gedirdilər. Həmin öncüllük bilavasitə yeni bədii şüurun formalaşması, «türkçü, islamçı, qərbçi» mədəniyyət metodologiyasının yaranması ilə gerçəkləşir, reallaşır ki, bu işə də xidmət göstərənlər Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Hadi, H.Cavid, A.Sur, Ə.Kamal, A.C.Ayvazov, S.E.İbrahimov, Ə.M.Qaragözov, S.Səlması, M.Ə.Rəsulzadə, S.Hüseyn, N.Vəzirov, Ə.Müznib və başqaları idi.

Füyuzatçılar Azərbaycan ədəbiyyatını bir sıra keyfiyyətlər baxımından zənginləşdirə bildilər. Belə ki, onların sayəsində Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında aşağıdakı tarixi həqiqətlər – düşüncə yönləri, bədii keyfiyyət yenilikləri formalaşa bildi:

- 1.Milli Azərbaycan romantizmi;
- 2.Tarixi yaddaş bütövlüyünün bərpası prinsipi;
- 3.İstiqlal düşüncəsi konsepsiyası;
- 4.Dünya standartlarına uyğun milli mətbuat;
- 5.Dövlətçilik və vətəndaşlıq meyarı (19, s.102-105).

«Füyuzat» ədəbi istiqaməti öz fəaliyyətində nəzəriyyə ilə praktikanı üzvi şəkildə birləşdirirdi. Onun mətbuat orqanlarının işi «Füyuzat» və «Həyat»la məhdudlaşmayıb, «İrşad», «Tazə həyat», «Tərəqqi», «Həqiqət», «İttifaq», «Açıq söz», «Şələlə», «Dirilik», «İqbal», «Bəsirət» və s. kimi jurnal və qəzetlərdə davam etdirilirdi.

Sovet dövrünəqədərki ədəbi-bədii prosesdə, Qərb-Şərq qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında, bütün zamanlarda olduğu kimi, tərcümə ədəbiyyatı, tərcüməçilik fəaliyyəti də çox mühüm rol oynayır. Məsələn, Əhməd Cavad Şekspirin «Otello», Fransua Rablenin «Qarqantua və Pantagruel», B.Ronun «Od uğrunda mübarizə» və s. əsərlərini tərcümə etmişdir. Məhəmməd Hadinin Monteskye, Volter və Russodan tərcümələri Qərb və dünya romantizmi ilə dialoqa aparan körpü rolunu oynayır.

Cümhuriyyət dövründəki teatrlarda Molyerin, Şillerin, Heynenin və b. Qərb müəlliflərinin əsərləri tamaşaya qoyulurdu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ədəbi ənənə və irsi sovet dövrünün başlaması ilə mühacirət ədəbiyyatında əksini tapır və davam edir.

Mühacirətin ilk dalğası 1905-1907-ci illər inqilabından sonra (Ə.Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev), ikinci dalğası isə cümhuriyyətin süqutundan sonra başladı. Milli Azərbaycan mühacirlərinin ənənəvi məkanı isə Türkiyə, İran, Almaniya, Fransa və İngiltərə olmuşdur (4).

Azərbaycan mühacirlərinin mətbu orqanları Avropada geniş yayılmışdı. Onun nümayəndələri dünyanın bir çox ölkələrində qəzet və dərgilər nəşr edirdilər. Türkologiya və şərqşünaslıq sahəsin-

də çox böyük xidmətləri olan Əhməd Cəfərzadə Avropada nüfuzlu alim kimi iyirmidən artıq beynəlxalq elmi cəmiyyətin və akademiyanın üzvü seçilmişdi. Ə.Cəfərzadə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində qiymətli tədqiqatlar aparmış, «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış» adlı araşdırmasında ədəbiyyatın nəzəri-tarixi konsepsiyasını müəyyənləşdirmişdi. Onun nəşr etdiyi «Türk yurd bilgisi» dərgisində Avropalı elm və mədəniyyət xadimləri çıxış edir, burada qarşılıqlı ədəbi-beynəlxalq mühit ab-havası formalaşdı.

Azərbaycan ədəbiyyatında sovet dövrünün başlanğıcında dünya və milli bədii ənənə və irsin fasiləsizliyinə, varisliyinə ümid bəsləyən ziyahılar çox idi. Lakin sonrakı tarix bunun əksini sübut etdi.

Ədəbiyyatların bir-birini tanıması prosesinə xidmət edən bədii tərcümə bu dövrdə də mövcud idi. Bu baxımdan C.Cabbarlının tərcüməçilik fəaliyyəti diqqəti cəlb edir.

Fridrix Şiller Qərbi Avropa (Almaniya) şairlərindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ilk yazıçılardan biridir. Artıq əsrlərin qovuşuğunda (XIX-XX əsrlər) onun əsərləri ən müxtəlif ədəbi məktəblərə – romantik, maarifçi, inqilabi-demokratik, realist və s. yaxşı tanış idi. F.Şillerin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına metod baxımından təsiri ona müraciət edən N.Nərimanov, M.Hadi, R.Əfəndizadə və b.-nin təmsalında sezilir. C.Cabbarlı gənc yaşlarından onun yaradıcılığı ilə tanış idi. «F.Şillerin metodunda ifadəsini tapan realist, romantik (sentimentalizm formasında) və klassisizm ənənələri, bu dövrün Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də C.Cabbarlının yaşadığı keçid mərhələsinə uyğun olan tarixi-tipoloji təkamülün xarakterinə müvafiq idi» (20, 87-89).

Hər iki sənətkarın mənfi surətlərinin daşıyıcıları konkret və inandırıcıdır. C.Cabbarlı Qərb klassiklərindən Şillerin «Qaçaq», V.Şekspirin «Hamlet» (1926), «Otello» (1930) faciələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, «Otello» 5 dəfə, «Hamlet» əsəri isə 3 dəfə realist sənətkarın tərcüməçi süzgəcindən keçirilmişdir. C.Cabbarlı dahi ingilis dramaturqunun fəlsəfi-estetik, bədii-tarixi metod və konsepsiyasını da yeni müstəvidə qəbul etmiş, onun qəhrəmanlarından geri qalmayan surətlər yaratmışdır.

Azərbaycanda sovet ədəbiyyatının yaradıcılıq metod və istiqamətlərinə aydınlıq gətirərkən Azərbaycan tənqidi bir müddət «dialektik-tarixi materializm» anlayışını işlətməli olmuşdur.

Bu dövrdə Azərbaycanda həm inqilabi-demokratik, həm də yeni inkişaf edib yayılmağa başlayan marksist-leninçi metod, sosialist realizmi, tənqidi realizm və s. kimi istiqamətlər ədəbiyyat və gerçəkliyin münasibətinə dair mövqe və baxışların daşıyıcıları idi.

XX əsrdə tənqidi realizm və romantizm milli özünüdərk və milli istiqaliliyyət uğrunda səylərində bir məram xidmət edirdi.

Romantizmi yaradıcılıq metodu kimi tətbiq edən H.Cavidin yaradıcılığı sözü gedən dövrün mürəkkəb ədəbi-tarixi, nəzəri-estetik və ideoloji mənzərəsini ən qabarıq şəkildə əks etdirir. Həm ənənəni, həm novatorluğu, həm Şərq və həm də Qərb sənət təcru-

bəsinin dərslərini özündə birləşdirən H.Cavid bu dövrdə «bədi sintez» ənənəsinin davamçısı olur. H.Cavid marksist ədəbiyyatşünaslığa deyil, məhz bədi sintez və harmoniya prinsipinə sadıq qalır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin mütərəqqi və mürtəcə qollara - marksist-leninçi prinsiplərlə bölümünə qarşı hələ sovet dövründə görkəmli ədəbiyyatşünas Y.Qarayev etiraz etmişdir. O, «Cavidin öz mühitindən və realist ənənələrdən ayrılıb qədim islam fəthlərini, İran və Turan hökmdarlarını ideallaşdıran mürtəcə romantizm və klassisizmə xas mücərrəd sxematik surətlər yaratması» fikirlərinin əsassızlığını obyektiv dəlillərlə sübut etmişdir.

H.Cavidin mənzum-romantik yaradıcılıq metodu C.Cabbarlının əsərlərində davamını tapmışdır. Bu da müxtəlif metodların qarşılıqlı dinamikada inkişaf etdiyini bir daha yada salır.

C.Cabbarlı görkəmli yazıçı-nəzəriyyəçi kimi ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə ciddi diqqət vermişdir.

Avropada təşəkkül tapmış yeni ədəbi cərəyan və istiqamətlər öz metodoloji dolğunluğu və ifadəsini məhz H.Cavidin, C.Cabbarlının, M.Hadinin və başqalarının əsərlərində əks olunurdu. İnsan və dünya, şəxsiyyət və cəmiyyət, məhəbbət və nifrət, xeyir və şər haqqında novator konsepsiyalar bu dövrün ədəbi sərəvətində formalaşır, tamamilə yeni metodoloji əsaslarda, bədi-estetik mükəmməllikdə, ənənə ilə yeniliyin dialektik əlaqəsində təhlilini tapırdı.

İstər XIX əsrin sonu, istərsə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi məkanında yaradılan bədi sənət abidələri həm realizm metodunu, həm də romantizm metodunu onların ilkin Avropa təmsilçilərindən sonra yeni səviyyəyə, zirvəyə yüksəldə bilmişdir. Millətin, dövlətin həyat mübarizəsi, arzu və ideyaları ilə bağlı gələcəyə çağıran yeni ruhlu və məzmunlu ədəbiyyat qərq olduğu çox mürəkkəb ictimai-siyasi ab-havanın adekvat bədi dərki yolunu göstərməyə nail olmuşdur.

«Azərbaycan romantizmi Fransada, İngiltərədə olduğu kimi müəyyən bir dövrdə ədəbi həyatda, ədəbi prosesdə üstünlük təşkil edən güclü məktəb olmamışdır.

Romantizm bizdə realizmlə müvazi yaranmışdır. Azərbaycan romantikləri fransız, rus, hətta türk romantiklərinə çox oxşadıqları kimi bir-birindən də fərqlidirlər. Bunların hərəsində romantizmin bu və ya digər cəhəti daha bariz görünməkdədir» (12, s.231, 234).

Avropada yaranmış yeni ədəbi-estetik metod və nəzəriyyələrin, Azərbaycan ədəbi prosesinə təsirindən danışarkən, əlbəttə, iki konteksti fərqləndirmək lazımdır. Bunların biri ədəbi metod və cərəyanların sənətkarların öz yaradıcılığında tətbiqi kontekstidir ki, biz bu mövzuda qısa da olsa bəhs etdik. Digər kontekst, araşdırılan tədqiqat işinin mövzusu baxımından, yeni cərəyanlara ədəbi-nəzəri tənqid və təhlil prizmasından, ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən yanaşan tədqiqatların formalaşması məsələsidir.

Avropa məkanında dünyaya gələn ədəbiyyatşünaslıq elminin

Azərbaycanda da müstəqil, akademik statuslu bir elmi istiqamət kimi formalaşması prosesi, belə demək olarsa, çox da ləngiməmişdir. «Azərbaycanda ümumən filologiya kimi ədəbiyyatşünaslıq elmi də, əsasən, bir elm olaraq XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Əsrimizin əvvəllərinə qədər meydana çıxmış təzkirələr ən yaxşı halda mətnşünaslıqdan, şairləri, əsərləri qeyd etməkdən irəli gedə bilmirdi. Ədəbiyyat tarixi sahəsində ilk addımı Firidun bəy Köçərli atmışdır» (12, s.30).

Azərbaycanın ədəbi simalarının, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və taleyini böyük zəhmətlə, qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər olan mənbələri toplamaqla, sistemli təhlil etməklə F.Köçərli ədəbiyyatşünaslığımızın həm bir elm kimi yaranması, həm də ədəbi tariximizin dolğun mənzərəsini əks etdirməsi baxımından böyük xidmət göstərmişdir. F.Köçərlinin tədqiqatı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk ədəbiyyatşünaslıq təşəbbüsü kimi dəyərləndirilir. «Firidun bəy müqayisələrində ədəbi mirasdan faydalanır. Onun müqayisələri müvəffəqiyyətlidir. Məlumdur ki, müqayisə dərin məlumat tələb edir. Firidun bəy müasir yazıçıları klassiklərlə, Şərqi yazıçıları Avropa yazıçıları ilə, Qafqaz xalqları yazıçıları rus yazıçıları ilə eyni məzmunlu əsərlər əsasında müqayisə edir» (12, s.217).

Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq yetkin bir elm sahəsi kimi formalaşana qədər uzun bir tarixi yol keçmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq elmimiz ilkin prinsip və cizgilərini müəyyənləşdirmək, ədəbi tarixçilik aspektində yaradılan təzkirə və risalələrdəki fraqmentli mənzərələri aradan qaldırmaq istiqamətində ədəbi nəzəriyyə səviyyəsinədək təkamül etmişdir.

F.Köçərlinin, S.Mümtazın və başqalarının bu tarixi dövrdə göstərdiyi işlər böyük bir fədakarlıq nümunəsi idi ki, sonralar ədəbi tariximizin elmi təhlili üçün möhkəm təməl rolunu oynadı.

Akademik K.Talıbzadə «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi» adlı əsərində XX əsrin əvvəllərində dövrü mətbuat səhifələrində A.Səhhətin, M.Hadinin, Seyid Hüseynin, Əli Abbas Müznibin, Abdulla Surun, Y.V.Çəmənzəminlinin, N.İ.Qasımovun, X.İbrahimin, N.Minasazovun, E.Sultanovun, Ö.F.Nemanzadənin, Ü.Hacıbəyovun, Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağayevin, Xəlid Xürrəmin və b.-nin ən müxtəlif ədəbi problemlərlə bağlı cəp etdirdiyi məqalələrin ədəbi tənqidin nümunələri olduğunu vurğulayır.

Qeyd olunmalıdır ki, ədəbiyyatşünaslıq sovet rejiminin bərqərar olması, ideoloji dikmə və siyasi senzura amilinin təsiri altında, ədəbi nəzəriyyə və tənqid sahəsində, çox hallarda gərəksiz ədəbi çəkişmə, məzmunuz mübahisələr, repressiyalar «haqq-hesab çürütmək» və s. kimi qüsurly meyllərdən xali olmamışdırsa da, ümumilikdə milli köklərə, ümumbəşəri ideyalara bağlılığını bütün çətinliklərə rəğmən qoruyub saxlaya bilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı simasını tanıtdıra bilmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıq bugünkü həyat hadisələrinə də, onun bədii prosesdə inikasına da formalaşmış və təşəkkül tapmış metod və

istiqlamətlərin «dünənki gündən görünən», yaxud Qərb ədəbiyyatının prizmasından görünən müstəvidə yanaşa bilməz.

Yaşadığımız reallıqda – global transformasiyalar, informasiya-telekommunikasiya sistemlərinin hədsiz imkanlar yaratdığı, mədəni ünsiyyət və dialoqların bir nömrəli problemə çevrildiyi zamanda ədəbiyyatşünaslıq aləmindən də dövrümüz üçün səciyyəvi olan proseslər yan keçmir. Dünya ədəbi aləmində yeni-yeni forma, janr, metod və məzmun cəhətləri aşkara çıxır. Dünyanın mədəni inkişaf qanunauyğunluqları Qərb və Şərqlin ədəbi-bədii dəyərlərinin sintez şəklində inkişafını aktuallaşdırır. Hər bir ölkənin həyatı bütün dünya ilə daha sıx bağlı və əlaqəli olur. «Ekran» («internet») tipli mədəniyyət və sivilizasiya müxtəlif metodların müstəqil və sərbəst dialoqunu mümkün etdikcə, onların əsrlərin sınağından çıxmış metodlarla müqayisəli təhlili, metodoloji «ekspertizadan» keçirilməsi baxımından, yabançı, «antimədəni», «antiədəbi» məzmun və məqsədli ədəbiyyatın «saf-çürük» edilməsi sahəsində ədəbiyyatşünaslıq elminin yeri və əhəmiyyətinin artması göz qabağındadır. Bu da öz növbəsində ədəbi metodlardan xəbərdar olmağı, insanların və bədii zövqlərin metodoloji «maarifləndirmə»yə ehtiyacı olduğunu aşkara çıxarır. Novatorluq və ənənə problemi XIX-XX əsrlərin qovuşuğunda necə aktual idisə, XX-XXI əsrlər dönəmində də bu cürdür, bəlkə, də qat-qat artıqdır.

Ədəbi nəzəriyyə baş verən proseslərin önündə getmədikdə yaxud diqqətlə izlənmədikdə düzgün, əsrlər boyu formalaşmış bədii, fəlsəfi-estetik meyar və prinsiplər itir, ya da tənəzzülə uğrayır.

Ədəbiyyatşünaslıqda peşəkar tədqiqat və araşdırmalarda estetik-fəlsəfi yönümə, bədii təhlil və estetik sintezin qanunauyğunluqlarına əməl olunduqda bədii və estetik idealların işığı həтта ən mürəkkəb və qaranlıq «keçid» yollarını şölələndirə, ədəbi-bədii prosesi böhran məqamlarından çıxara bilir.

Qərb və Şərq ədəbiyyatlarında ənənə və novatorluq problemi-nə mücərrəd şəkildə yox, yaşadığımız günün ədəbi-bədii proseslərinə xas olan kontekstdən yanaşılması işində ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi nəzəriyyə və estetik fəlsəfi prinsiplərin vəhdətdə tətbiqi və səy göstərməsi bu sahələrin elmi, ideya-təsir və əzəmətini artırır, bədii prosesin inkişafından istiqamətləndirilməsinə dəstək verir.

Müasir Azərbaycan ədəbi nəzəri fikrinin təşəkkülü və inkişafı prosesinə Avropa ədəbiyyatşünaslığının yalnız təsirinin deyil, həm də mütləq (əks) qarşılıqlı təsir və bəhrələnməsi amilinin də mövcudluğunu nəzərə alaraq təhlil edilməsi, fikrimizcə, daha məqbul və real mövqedir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdulla Şaiq. Türk ədəbiyyatı. Bakı, 1924.
2. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatşünaslığı. Bakı, 1964.
3. Aslanov A. Estetika aləmində. Bakı, Yazıçı, 1988.
4. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutunun Beynəlxalq Elmi Simpoziumunun materialları. Bakı, 1-6 aprel, 1991.

5. Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, 1991.
6. Fransua Jorjan. Əsrlərin dönəmində Azərbaycandakı modernizm haqqında qeydlər // «Azərbaycan» qəzeti, 1 oktyabr və 3 oktyabr, 2000.
7. Xəlilov S. Cavid və Cabbarlı. Müxtəlifliyin vəhdəti (fəlsəfi etüdlər). Bakı, 2001.
8. İmanquliyeva A. Yeni Ərəb və Qərb ədəbiyyatı korifevləri (XX əsrin əvvəllərində Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair). Bakı, 2003.
9. Qarayev Y. Romantizm həddləri // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 26 yanvar, 1974, №4.
10. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX-XX yüzillər. Bakı, 2002.
11. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri, I cild.
12. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı, 2004.
13. Paşayeva N. İnsan bədii tədqiq obyektinə kimi. Bakı, 2003.
14. Salmanov Ş. Görkəmli ədəbiyyat tarixçisi // «Elm» qəzeti, 1999, № 35-36.
15. Salmanov Ş. Azərbaycanda sovet ədəbi tənqidi və ədəbiyyatda sosialist realizmi problemi (20-40-cı illər). // Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, Bakı, 1984.
16. Talıbzadə K. Görkəmli alim, tənqidçi və ictimai xadim M.A.Dadaşzadə haqqında. Bakı, 1974.
17. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, 1966.
18. Ulusel R. Mədəniyyət və texnosivilizasiya. B., 2003.
19. Vəliyev Ş. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi çəvrəsində füyuzatçılar // Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət (Elmi məqalələr məcmuəsi 35-ci buraxılış), Bakı, 2003.

Rus dilində:

20. Гаджиев А.А. Некоторые проблемы исторического развития поэмы в литературе Востока // В кн.: Актуальные проблемы советского литературоведения. Баку, Элм, 1974.
21. Гаджиев В.М. Ф.Шиллер Дж.Джабарлы. (К проблеме метода). // Тезисы докладов, Баку, 1984.
22. Гайнуллин М.Х. Взаимосвязь и взаимовлияние литератур. // В кн.: Актуальные проблемы советского литературоведения. Баку, 1984.
23. Караев Я. Проблема исторического развития реализма в азербайджанской литературе // В кн.: Актуальные проблемы советского литературоведения, Баку, 1974.
24. Махмудов М. Арабоязычные поэты и литература Азербайджана (VII-XII вв.) Баку, 1975.

**ВЛИЯНИЕ ТРАДИЦИЙ ЕВРОПЕЙСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ
НА ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ И ЗНАЧЕНИЕ ЕГО ИССЛЕДОВАНИЯ**

А.И.АСАДОВА

РЕЗЮМЕ

Проявление интереса к мировой художественной традиции в Азербайджане, снижение ее авторитета под арабо-персидским влиянием наблюдались еще с конца XVIII века. Однако пока не существовало историко-политических, идеологических, экономических, культурных условий и факторов, которые воплотили

бы это в реальность. В XIX веке ощущалось начало формирования в Азербайджане первого просветительского слоя -класса интеллигентов, нового национального культурного прогресса за счет перевода европейских литературных произведений на азербайджанский язык, а также наоборот, перевода азербайджанских поэтических произведений на русский и европейские языки. В первой половине XIX века азербайджанская литература вступила в новый этап своего развития.

Начиная с XIX века влияние философско-эстетических методов, направлений, течений и школ, привнесенных европейским литературоведением в азербайджанскую литературу, было закономерным процессом, характерным для общечеловеческого художественно-литературного процесса.

В статье анализируется не только влияние традиций европейского литературоведения на процесс формирования и развития азербайджанской литературной теоретической мысли, но и взаимовлияние и существование фактора извлечения пользы. Опираясь на сравнения и исследования, автор приходит к выводу, что литературно-художественные памятники, созданные в азербайджанской литературе как в конце XIX, так и в начале XX веков, успешно смогли продолжить и поднять на новый уровень как метод реализма, так и метод романтизма после их изначальных европейских представителей.